

**ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 1991-1994 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Ադրբեջան, ԼՂ հակամարտություն, Հայոց ցեղասպանություն, Այաթոնի ծրագիր, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային համագործակցություն

*Ա. Հայ-թուրքական հարաբերությունները ԽՍՀՄ փլուզման
ժամանակաշրջանում*

ԽՍՀՄ փլուզումից և Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունները եղել են թե՛ ազգային և թե՛ տարածաշրջանային հիմնախնդիրների կարևորագույն բաղկացուցիչ: Անկախության ձեռքբերումից ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունը անմիջապես առնչվեց մի շարք բարդ խնդիրների հետ, որոնց լուծումը կարևոր նշանակություն ուներ նորանկախ պետության համար: Դրանցից մեկը տարածաշրջանի ամենաազդեցիկ երկրներից Թուրքիայի հետ բնականոն հարաբերությունների հաստատումն էր:

ԽՍՀՄ փլուզման շեմին Թուրքիան լուրջ մտավախություն ուներ՝ կապված Հայաստանի անկախության ձեռքբերման հնարավոր հետևանքների հետ: Ուստի պատահական չէ, որ դեռևս 1990 թ. սկզբներին թուրք հայտնի հրապարակախոս Իլհան Սելչուքը գրում էր, որ եղբայրական Ադրբեջանի անկախացումը ինքնին ենթադրում էր անկախության ճանապարհին քաջալերում նաև Հայաստանին: Վերջինիս անկախացման պարագայում Թուրքիան անխուսափելիորեն հայտնվելու էր Հունաստան-Հայաստան «աքցանի» մեջ, քանի որ այդ պետությունները պահանջատիրական հավակնություններ ունեին Թուրքիայի նկատմամբ¹: Սակայն ՀՀ Գերագույն խորհրդի նորընտիր նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը փարատեց Թուրքիայի մտավախությունը: Նա մասնավորապես նշեց, որ Հայաստանը քաղաքակիրթ երկրներին արժանավայել հարաբերություններ պետք է հաստատի անխտիր բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի

¹ Տե՛ս **Չաքրյան Հ.**, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998, էջ 11:

հետ¹: Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը դրական գնահատեց Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը: 1991 թ. հունվարի 7-ին նա, թուրքական հեռուստատեսությամբ պատասխանելով «32-րդ օր» հաղորդաշարի հեղինակ, հայտնի թուրք հրապարակախոս Մեհմեթ Ալի Բիրանդի հարցերին, ընդգծեց, որ Թուրքիան ծրագրում է տնտեսական հարաբերություններ հաստատել ՀՀ հետ²: Այս հայտարարությունը անշուշտ կարող էր դրականորեն ազդել հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա, սակայն Թուրքիան դեռևս հստակ դիրքորոշում չունեի ՀՀ նկատմամբ և, բացի դրանից, ձգտում էր հասնել այն բանին, որ պաշտոնական Երևանը Հայոց ցեղասպանության խնդիրը չներառեր իր արտաքին քաղաքական օրակարգում:

Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումը մասամբ հստակեցնելու նպատակով 1991 թ. ապրիլին ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Վոլքան Վուրալը եռօրյա պաշտոնական այցով ժամանեց Հայաստան. սպասվում էր, որ այն հայ-թուրքական հարաբերությունները կբարձրացնի նոր մակարդակի: Լ. Տեր-Պետրոսյանը Վ. Վուրալի հետ հանդիպման ժամանակ նշեց. «Հայաստանը փոխվում է, և այս նոր աշխարհում պետք է նոր մտածողությամբ հարևան երկրներ լինենք: Ուզում ենք բարեկամանալ: Պատրաստ ենք ամեն տեսակի փոխշահավետ համագործակցության: Հայաստանը որևէ տարածքային պահանջներ չունի Թուրքիայից»³: Այդ հանդիպման ժամանակ նախորոշվեցին երկու պետությունների կողմից հարաբերություններ զարգացնելու գերակայությունները: Եթե Հայաստանի համար երկկողմ հարաբերությունների օրակարգում առաջնային էին տնտեսական համագործակցության զարգացմանն առնչվող խնդիրները, ապա թուրքական կողմի համար առանձնակի կարևորություն ունեին արցախյան հիմնահարցի կարգավորումն ու հայ-թուրքական սահմանի ճանաչման հարցերը⁴:

Հայաստանի ղեկավարների հետ հանդիպումից հետո թուրք դիվանագետը, պատասխանելով թուրքական «Հյուրիյեթ» թերթի թղթակցի հարցերին, ընդգծել էր, որ ՀՀ ղեկավար մարմինների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրած նոր քաղաքականությունն արդիական էր և համապատասխանում էր երկու ժողովուրդների շահերին⁵: Այսպիսով, թուրք դիվանագետի այցը Հայաստան դիտվում էր լավ նախադրյալ երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համատեքստում:

Սակայն շուտով հայ-թուրքական հարաբերություններում լուրջ տարածայնություններ ի հայտ եկան: Բանն այն է, որ 1991 թ. մայիսի 11-ին «Արգու-

¹ Նույն տեղում:

² «Ազգ», 27.04.1991:

³ “Независимая газета”, 14.05.1991.

⁴ Տե՛ս **Մաֆրաստյան Ռ.**, Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, 2003, էջ 39:

⁵ “Hürriyet”, 02.05.1991.

մենտի ի ֆակտի» օրաթերթում հրատարակվեց Լ. Տեր-Պետրոսյանի հարցազրույցը, որտեղ նա, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, նշեց, որ Եվրոպայում 1920-1921 թթ. հարատև հեղափոխության գաղափարի ձախողումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանն իր հայացքն ուղղեց Արևելք՝ ձգտելով ստանալ Թուրքիայի և մուսուլման ժողովուրդների համակրանքը: Այդ նպատակին հասնելու համար Հայաստանն անդամահատվեց: Ռուսաստանը Կարսի մարզը զիջեց Թուրքիային, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին¹: Այս մեկնաբանությունները լուրջ դժգոհություն առաջացրին թուրքական շրջանակներում, ուստի պատասխանն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց:

Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանությունը՝ հանձին դեսպան Վ. Վուրալի, բողոքի նոտա հղեց, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող ոչ մի պետական միավոր չի կարող և չպետք է մի կտոր հող տա Հայաստանի Հանրապետությանը..., պատմական փաստերի բողոքարկումը և առավել ևս դրանց խեղաթյուրումը անթույլատրելի են»²:

Թուրքիայի և Հայաստանի հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոխեցին 1991 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո: Դեկտեմբերի 16-ին Թուրքիայի կառավարությունը, ի թիվս նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների, ճանաչեց ՀՀ անկախությունը: Այդ կապակցությամբ 1991 թ. դեկտեմբերի 24-ին Թուրքիայի վարչապետ Մուլեյման Դեմիրելն ուղերձով դիմեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին, որով ՀՀ-ին կոչ էր անում Թուրքիայի և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերություններում հավատարիմ մնալ միջազգային իրավունքի հիմնական և հատկապես տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին, ղեկավարվել բարիդրացիության սկզբունքներով և իր քաղաքականությունը կառուցել դրանց հիման վրա³: Թեև Թուրքիան ճանաչեց ՀՀ անկախությունը, այնուամենայնիվ չշտապեց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Նա, վկայակոչելով ՀՀ Անկախության հռչակագիրը, իր քայլը պատճառաբանեց Հայաստանի տարածքային պահանջներով⁴: Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել, որ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում թուրքական կողմն անհրաժեշտ նախապայման էր համարում ՀՀ պաշտոնապես հրաժարումը Թուրքիայի հանդեպ տարածքային պահանջներից, թեև Լ. Տեր-Պետրոսյանը փաստացի հրաժարվել էր:

¹ Տե՛ս **Киреев И.**, Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XXI века, М., 2001, с. 366.

² «Независимая газета», 14.05.1991.

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀԱ), ֆ. 326, ց. 9, գ. 192, թ. 1-2:

⁴ Մանրամասն տե՛ս **Անանյան Ա.**, Հայոց ցեղասպանությունը հայ-թուրքական երկխոսության հարցի համատեքստում, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2004, էջ 6:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար հետազայում Թուրքիան Հայաստանին ներկայացրեց մի քանի այլ նախապայմաններ՝ չհիշատակել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը¹: Հայաստանի ղեկավարությունը անշուշտ մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմանները²: Փաստորեն մինչև 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ը Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերությունները հիմնվում էին ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի իրավապայմանագրային համակարգի, Եվրախորհրդի կառույցների, Սևծովյան տնտեսական համագործակցության հռչակագրի, Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների կրճատման պայմանագրի և Վիեննայի համաձայնագրի շրջանակներում ստանձնած ընդհանուր պարտավորությունների վրա:

*Բ. Միջինասիական էներգակիրների՝ ՀՀ տարածքով
տեղափոխման ծրագիրը*

Թեև Թուրքիան ցուցադրաբար հրաժարվեց ՀՀ հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց, այդուհանդերձ պաշտոնական Անկարան ձգտում էր որոշակի հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ մասնավորապես տնտեսական ոլորտում: Ահա այս համատեքստում հատկանշական էր պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը, որը հավանություն տվեց «Ալարկո Հոլդինգ» բաժնետիրական ընկերության խորհրդի նախագահ Իցհակ Ալաթոնի ծրագրին և պատրաստակամություն հայտնեց ՀՀ օգտագործման տրամադրել Տրապիզոնի նավահանգիստը³:

Ըստ Ալաթոնի ծրագրի՝ միջինասիական հանրապետությունների՝ Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի, Ղազախստանի և Թուրքմենստանի հուճքը, այդ թվում՝ բնական գազն ու նավթը Հայաստանի վրայով պետք է փոխադրվեր Տրապիզոն, իսկ այդտեղից՝ արևմտյան շուկաներ⁴: Նախատեսվում էր Տրապիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի համար դարձնել ազատ առևտրի հատուկ գոտի, որի շնորհիվ նա ոչ միայն ճեղքում էր շրջափակումը, այլև վերածվում միջազգային տարանցիկ կետի Միջին Ասիա-Արևմուտք

¹ **Migdalovitz C.**, Armenia-Azerbaijan Conflict, CRS Issue Brief, Congressional Research Service, The Library of Congress, updated August 17, 1995. p. 11; **Görgülü A.**, Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle,- TESEV Publications, Foreign Policy Analysis Series, № 8, p. 8.

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, Մերձավորարևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», թիվ 16, Երևան, 1996, էջ 15:

³ Տե՛ս **Չաքրյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴ «Ազգ», 23.11.1991:

առևտրատնտեսական կապերում: Ծրագրով նախատեսվում էր նաև բացել Մարգարա-Ալիջան սահմանային կետը և ձեռնամուխ լինել Էրզրում-Տրապիզոն երկաթգծի կառուցմանը, որպեսզի հնարավոր լիներ ապահովել Գյումրիի երկաթուղային հաղորդակցությունը Տրապիզոնի նավահանգստի հետ¹:

Նախագծի ֆինանսավորումն ու իրականացումն Ալաթոնի ընկերության հետ ստանձնում էր ԱՄՆ-ում Հայկական համագումարի նախագահ Հրայր Հովնանյանի «Հովտնս քամփրնի» ընկերությունը: Այս նախագիծը իրականացնելու նպատակով Ի. Ալաթոնը և Հ. Հովնանյանը Մոսկվայում ստորագրեցին «Հովտն-Ալարկո» համատեղ բաժնետիրական ընկերության հիմնադրման մասին համաձայնագիրը²: Ինչ խոսք, Ալաթոնյան ծրագիրը բավականին շահավետ էր Հայաստանի համար և լայն հեռանկարներ էր բացում: Ուստի պատահական չէ, որ Հայաստանը մեծ կարևորություն էր տալիս դրան: Հատկանշական է, որ ամերիկյան «Հովտնս» ընկերությունը թուրքական «Ալարկո» ընկերության հետ թուրք-ամերիկյան բաժնետիրական ընկերություն ստեղծելիս ելակետ էր ընդունում Հայաստանի կառավարության հանձնարարությունը: Ծրագրի շուրջ թուրքական իշխանությունների հետ հայկական կողմից բանակցում էր «Մոսինտերստրոյի» ընկերության տնօրեն Վարդգես Արծրունին, որին նոյեմբերի 11-ին Ս. Դեմիրելին հղած նամակում ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Հրանտ Բազրատյանն անվանում է Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ³:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի իշխանությունները նույնպես շահագրգռվածություն ցուցաբերեցին այդ նախագծի նկատմամբ և մեծ գոհունակությամբ էին վերաբերվում հատկապես Հայաստանի առաջարկություններին: Այդ կապակցությամբ պաշտոնական Անկարան, ի դեմս արտաքին գործերի նախարար Սաֆա Գիրայի, իր գոհունակությունը հայտնեց հայկական կողմի առաջարկությունների կապակցությամբ. «Թուրքիան բարյացակամորեն է տրամադրված իր բոլոր հարևանների նկատմամբ, որոնք հրաժարվում են ցանկացած թշնամանքից և ձգտում բարեկամական հարաբերություններ ունենալ իր հետ: Այս առումով մենք դրական ենք գնահատում հայկական կողմի ձեռնարկած քայլերը: Սա դրական ազդեցություն կունենա նաև մեր գործարարների համար, որոնք ձգտում են ընդլայնել իրենց առևտրական գործունեությունն ու ինտեգրումը համաշխարհային տնտեսությանը»⁴: Պատրաստակամություն հայտնելով ընդլայնել առևտրատնտեսական կապերը Հայաստանի հետ և համաձայնվելով տրամադրել Տրապիզոնի նավա-

¹ Տե՛ս **Mustafa Aydın**, Non-traditional Security Threats and Regional Cooperation in the Southern Caucasus, Amsterdam, 2011, p. 155.

² «Ազգ», 07.12.1991:

³ Տե՛ս **Չաքոյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 16-17:

⁴ «Milliyet», 10.10.1991.

հանգիստը՝ Թուրքիան միաժամանակ փորձեց հայ-թուրքական հարաբերությունները տնտեսականից տեղափոխել քաղաքական հարթություն:

Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները սկսեցին հանդես գալ մասնավորապես դարաբաղյան հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին հայտարարություններով: Այս կապակցությամբ Ս. Դեմիրելը 1992 թ. հունվարին «32-րդ օր» հեռուստահաղորդման ժամանակ նշեց, որ Թուրքիան մեծապես կնպաստի հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորմանը, միայն թե ՀՀ ու Ադրբեջանը շարունակեն իրեն վստահել¹:

Գ. Թուրքիան և ԼՂ հիմնահարցը

1992 թ. փետրվարին դարաբաղյան ուժերի կողմից Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների կարևոր ռազմական հենակետերից մեկի՝ Խոջալուի չեզոքացումից հետո, ԼՂ հիմնահարցը դարձավ քաղաքական կարևոր գործոն ՀՀ և Թուրքիայի հարաբերություններում: Թուրքիայի ղեկավարությունը, շահարկելով Խոջալուի դեպքերը, Հայաստանի նկատմամբ ճնշում գործադրելու քաղաքականություն որդեգրեց:

Խոջալուին հաջորդեցին հայկական ուժերի կողմից Շուշիի ազատագրումն ու Լաչինի միջանցքի բացումը, որոնց հետևանքով հայ-թուրքական հարաբերություններում լարվածությունն աճեց: Մասնավորապես, Շուշիի ազատագրումից հետո Ս. Դեմիրելը հայտարարեց, որ տեղի ունեցածն «ադրբեջանցիների նկատմամբ հայերի իրականացրած հերթական ահաբեկչությունն է: Այսուհետ Թուրքիան չի կարող հանդես գալ որպես կողմնակի դիտորդ, որովհետև ակնհայտ է դարաբաղյան հակամարտությունն ուժի միջոցով լուծելու փորձը»²:

Հայ-թուրքական հարաբերությունները ԼՂ հակամարտության ընթացքում խիստ լարվեցին 1992 թ. մայիսին, երբ լուրեր տարածվեցին, թե իբր հայկական ուժերը գրոհել են Նախիջևանի Սադարակ քաղաքի շրջակայքում գտնվող բարձունքները³, ինչին ի պատասխան՝ Թուրքիայի ցամաքային ուժերի հրամանատար Մուհիթթին Ֆիտունօղլուն հայտարարեց, որ «բոլոր անհրաժեշտ պատրաստություններն իրականացվել են, և բանակն Անկարայի հրամանին է սպասում, որ հարձակվի»⁴:

Հակադարձելով Թուրքիայի այս ռազմատենչ հայտարարություններին՝ ԱՊՀ Հավաքական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար մարշալ Եվգենի

¹ «Ազգ», 01.02.1992:

² «Независимая газета», 13.05.1992.

³ Sté u Witt H., War's Ebb and Flow a Cycle of Revenge, «Chicago Tribune», 27.05.1992, p. 1.

⁴ Hale W., Turkey, the Black Sea and Transcaucasia, «Transcaucasian Boundaries», New York, 1996, p. 64.

Շապոռնիկովը հայտարարեց, որ «Թուրքիայի ներխուժումը (Հայաստան – Գ.Ա.) կարող է հանգեցնել Երրորդ համաշխարհային պատերազմի»¹: Այս նախագուշացումը լուրջ արձագանք ստացավ Թուրքիայում:

Չնայած Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ուղղված հստակ ազդանշաններին՝ վերջինը շարունակեց ԼՂ հակամարտության ընթացքում լայնածավալ ռազմական, ֆինանսական, քաղաքական և դիվանագիտական օգնություն ցուցաբերել Ադրբեջանին:

Դ. Դրական տեղաշարժեր ՀՀ – Թուրքիա հարաբերություններում

Թեև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև նկատվող լարվածությունն ակնհայտ էր, Թուրքիան այդուհանդերձ խրախուսում էր Հայաստանի հետ շփումները: Այս շրջանակներում ուշագրավ էր 1992 թ. հունիսի 23-26-ը Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ հայկական պատվիրակության այցելությունը Թուրքիա: Սնծովյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպության հոչակագրի ստորագրման արարողակարգի շրջանակներում տեղի ունեցավ նրա հանդիպումը Ս. Դեմիրելի հետ, որի ընթացքում, անդրադառնալով Հայաստան-Թուրքիա երկկողմ հարաբերություններին՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշեց, որ դրանք չպետք է բխեն հայ-ադրբեջանական հարաբերություններից, ինչին ի պատասխան՝ Ս. Դեմիրելին ընդգծեց, որ իրենք համաձայն են, բայց այնտեղ արյուն է հեղվում, և երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը խոչընդոտող միակ հանգամանքը շարունակվող զինված ընդհարումներն են²: Նշենք, որ ՀՀ նախագահի՝ Թուրքիա կատարած այցելությունից հետո հայ-թուրքական հարաբերություններում ընդհանուր առմամբ նկատվեց որոշակի դրական տեղաշարժ³:

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները բարելավելու և հատկապես առևտրատնտեսական կապերը զարգացնելու նպատակով 1992 թ. հունիսի 5-7-ը Իզմիրում կայանալիք թուրքական տնտեսության զարգացմանը նվիրված երրորդ վեհաժողովին մասնակցելու համար Թուրքիա մեկնեց հայկական պատվիրակությունը՝ փոխվարչապետ Հրանտ Բագրատյանի գլխավորությամբ: Հունիսի 5-ին Իզմիրի նահանգապետի գրասենյակում տեղի ունեցավ Հ. Բագրատյանի և Ս. Դեմիրելի հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվեցին դիվանագիտական և սոցիալ-տնտեսական երկկողմ հա-

¹ Zaman A., Azerbaijan Looks to Ankara, The Middle East, № 213, 11.07.1992, p. 8; Fuller E.G., Turkey faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union, Santa Monica, Rand Study, 1992, p. 50; Nazmi Çora, Birleşik Türk Devletleri, Istanbul, 2004, s. 40.

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 10-12:

³ Տե՛ս Görgülü A., նշվ. աշխ., էջ 10:

բաբերություններ հաստատելու, Ղարաբաղի և Նախիջևանի շուրջ նկատվող լարվածությանն առնչվող հարցեր: Բազրատյանը Դեմիրելին փոխանցեց Հայաստանի նախագահի նամակը, որում առաջարկվում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել կողմերի միջև, ինչպես նաև նշվում էր, որ Հայաստանը պահանջներ չունի Նախիջևանի նկատմամբ, որի հետ պատրաստ է համաձայնագիր կնքել¹: Այս երկու այցելությունները կարծես թե որոշակի խթան դարձան հայ-թուրքական հարաբերություններում. դրանցից շատ չանցած՝ 1992 թ. օգոստոսի 23-25-ը, Թուրքիայի փոխարտգործնախարարի տեղակալ Բիլգին Ունանը, Բալկանների ու Կովկասի վարչության տնօրենի տեղակալ Ջանդան Ազերը և արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալթայն այցելեցին Երևան²: Հանդիպումների ժամանակ հայկական կողմը հայտարարեց, որ Հայաստանը պատրաստ է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին համաձայնագիր ստորագրել Թուրքիայի հետ, որին ի պատասխան՝ Ունանը նշեց, որ Հայաստանը մինչ այդ պետք է ճանաչի ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը: Այս հարցի կապակցությամբ հայկական կողմն ընդգծեց, որ Հայաստանը, անդամակցելով ՄԱԿ-ին, արդեն իսկ պարտավորվել է հարգել տարածքային ամբողջականության սկզբունքը³:

Այնուամենայնիվ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համաձայնագրի շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին և մեծ մասամբ ամբողջական տեսք ստացան, բացառությամբ մեկ՝ առկա սահմանների ճանաչման հարցի ձևակերպման: Կողմերը պայմանավորվեցին բանակցությունները շարունակել և ավարտին հասցնել 1993 թ. ձմռանը⁴:

Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերություններում նկատվող դրական տեղաշարժի միտմանը նույնիսկ չվնասեց 1992 թ. սեպտեմբերի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Բաթթի Հովհաննիսյանի՝ Եվրոպայի խորհրդի ստամբուլյան հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի հասցեին բավականին կոշտ հայտարարություններով հանդես գալը: Իր ելույթում Հովհաննիսյանն անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցին, Թուրքիային մեղադրեց Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի խնդրում չեզոքություն չպահպանելու և ԵԱՀԽ-ին Հայաստանի անդամակցությանը խանգարելու համար⁵: Այս ելույթը, անշուշտ, բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց Թուրքիայում: Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը, անդրադառնալով Բ. Հովհաննիսյանի ելույթին, նշեց, որ Եվրախորհրդի ստամբուլյան ժողովում նման պնդումներ անելու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 6-9:

² Տե՛ս **Куреев И.**, նշվ. աշխ., էջ 366:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Libaridian G. J.**, *Modern Armenia: People, Nation, State*, Chicago, 2004, p. 269-270.

⁵ «Cumhuriyet», 18. 09.1992.

հարկը չկար¹: Իսկ Եվրախորհրդում Թուրքիայի մշտական ներկայացուցիչը՝ արտակարգ ու լիազոր դեսպան Սյունմեզ Քոքսալը, հայտարարեց, որ Բ. Հովհաննիսյանի ելույթը գարմանք ու վիշտ է առաջացրել թուրքական շրջանակներում, քանի որ նրա հրահրիչ ու ագրեսիվ ելույթը չի կարող Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների ձգտող երկրի քաղաքական կամքի արտահայտությունը համարվել²:

Բ. Հովհաննիսյանի ելույթը միանշանակ չընդունվեց նաև Հայաստանի ղեկավար շրջանակներում: Վերադառնալուց հետո նա հրաժարական ներկայացրեց, որի գլխավոր պատճառը, թերևս, Թուրքիայի հետ հարաբերությունների խնդրում նրա և նախագահի մոտեցումների տարբերությունն էր³: Դրանով իսկ Հայաստանի ղեկավարությունը ակնարկում էր, որ նրա ելույթը չէր համապատասխանում պաշտոնական Երևանի տեսակետին⁴:

Չնայած Բ. Հովհաննիսյանի կոշտ հայտարարություններին՝ 1993 թ. սկզբին, երբ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը Հայաստանում հասավ իր գագաթնակետին, Թուրքիայի ղեկավարությունը թույլատրեց իր տարածքով փոխադրել արտասահմանից Հայաստան առաքվող մարդասիրական օգնությունը⁵:

Բացի դրանից, ՀՀ և Թուրքիայի միջև հարաբերություններում առկա լարվածությունը հաղթահարելու և երկկողմ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1992 թ. սեպտեմբերի վերջին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցավ Լ. Տեր-Պետրոսյանի և Հ. Չեթինի հանդիպումը, որից հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարը «Միլլիյեթ» թերթին տված հարցազրույցում նշեց, որ Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում առաջնայինն Ադրբեջանի հարցն է՝ հավելելով, որ հայկական զինուժերը պետք է հետ քաշվեն Ադրբեջանի տարածքից, և այնուհետև Ղարաբաղի քաղաքական իրավիճակը պետք է քննարկվի Միսակի հանդիպման ժամանակ: «Այս հարցերի շուրջ Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից ես նկատեցի որոշակի ըմբոսում՝ նշելով, որ Ղարաբաղի քաղաքական ապագան կքննարկենք հետո, հիմա անհրաժեշտ է կարգավորել մյուս խնդիրները»⁶,– նշել է նա: Թվում էր, թե այս հանդիպման ընթացքում ձեռք բերված որոշակի փոխհամաձայնությունները կնպաստեին երկկողմ հարաբերությունների բարելավմանը, սակայն երբ հայկական ուժերը 1993 թ. ապրիլին ազատագրեցին Քելբաջարը, հայ-թուրքական հարաբերությունները կրկին ծայրաստիճան լարվեցին:

¹ «Anatolia News Agency», 18.09.1992.

² Նույն տեղում:

³ «Milliyet», 18.11.1992.

⁴ «Երկիր», 16.09.1992:

⁵ Տե՛ս **Goldenberg S.**, *Pride of Small Nations*, Zed Books, 1994, p. 55.

⁶ «Milliyet», 29.09.1992.

Ե. Թուրք-հայկական հարաբերությունների նոր սրումը

Թուրքիայի հակազդեցությունը Քելբաջարի ազատագրմանը չափազանց կտրուկ էր: Այդ օրերին Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական շրջանակներում դարձյալ ակտիվորեն սկսեց քննարկվել Ղարաբաղյան հակամարտությանը Թուրքիայի հնարավոր ռազմական միջամտության հարցը: Այդ կապակցությամբ «Հյուրիյեթ» թերթը գրում էր, որ «հայ-ադրբեջանական պատերազմի ընդլայնման հնարավորությունը ստիպեց Թուրքիային ռազմական պատրաստության վիճակի բերել Երրորդ բանակի զորամիավորումները: Ինչպես հայտնում են զինվորական սկզբնաղբյուրները, Սարիղամիջում, Աշքեղեում, Կարսում, Արդահանում և Դումլուում գտնվող սահմանապահ զորքերը համարվել են, և թուրքական ռազմական օդանավերը մշտական հերթապահ թռիչքներ են իրականացնում»¹:

Հատկանշական է, որ Քելբաջարի ազատագրումը Թուրքիայի համար ՀՀ լիակատար շրջափակման ենթարկելու լավ առիթ դարձավ: 1993 թ. ապրիլին Թուրքիայի կառավարությունը, Հայաստանը ներկայացնելով որպես դարաբաղյան հակամարտության մասնակից և մեղադրելով նրան Ադրբեջանի նկատմամբ բացահայտ ագրեսիա իրականացնելու համար, փակեց H-50 միջազգային օդային միջանցքը՝ արգելելով իր տարածքով օդանավերի թռիչքները Հայաստան, փակեց Գյումրի-Կարս երկաթգիծը, ինչպես նաև արգելեց իր տարածքով մարդասիրական օգնության առաքումը Հայաստան²: Իր հերթին խիստ ելույթով հանդես եկավ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը, որն այդ օրերին պաշտոնական այցով գտնվում էր Ղրղըզստանում. «Ի՞նչ կլինի, եթե Հայաստանի սահմանի մոտ զորախաղեր անցկացնենք, և մեր ռուբրեից երեքն ընկնի Հայաստանի տարածք: Ի՞նչ կլինի, եթե Նախիջևան մեկ-երկու զորամիավորում մտցնենք: Նախիջևանի հետ կապված ենք պայմանագրով: Ի՞նչ կլինի, ո՞վ մեզ ինչ կանի, ո՞վ պիտի միջամտի: Ո՞վ կարողացավ միջամտել Բոսնիայի դեպքերին: Համաշխարհային քաղաքականության մեջ առանց ռիսկի դիմելու ոչնչի չենք հասնի»³:

Բիշկեկում Թուրքիայի դեսպանությունում տված հարցազրույցի ժամանակ անդրադառնալով Քելբաջարի ազատագրմանը՝ Թ. Օզալը նշել է. «Մենք խորհրդակցում ենք Ռուսաստանի հետ, լուծումներ ենք որոնում, բայց հաշվի առնող չկա: Վերևից և ներքևից միջանցք բացեցին և Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն կապեցին Հայաստանին: Այլևս դարաբաղյան խնդիր չկա, կան Հայաստանի նկրտումները Մեծ Հայաստանի վերաբերյալ: Կարծում եմ՝ այստեղ կանգ է առնելու, ուրիշ բան չի անելու... Ինձ մի հարցրեք՝ Հայաս-

¹ «Hürriyet», 08.04.1993.

² ՀՀ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, Ժամանակագրություն, էջ 5; Հայաստան-Թուրքիա. Բաց երկխոսություն, Հասարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005, էջ 109:

³ Նույն տեղում:

տան մտնել պե՛տք է, թե՛ ոչ: Բայց Թուրքիան պետք է լավ հաշվարկի իր քայլերը»: Ուշագրավ է, որ նրա հայտարարությունից անհանգստացած՝ Հ. Չեթինը լքեց Թուրքիայի դեսպանության շենքը, իսկ երեկոյան հրաժարվեց նախագահի խոսքերը մեկնաբանելուց²: Դա նշանակում էր, որ Թ. Օզալի ռազմաշունչ հայտարարությունը ինքնաբուխ էր և չէր արտացոլում երկրի ղեկավարության ընդհանուր դիրքորոշումը:

Ի տարբերություն Թ. Օզալի հայտարարությունների, Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը հանդես եկավ ավելի զգույշ և հավասարակշռված հայտարարությամբ: Նա դեմ էր Թուրքիայի ռազմական միջամտությանն այդ հակամարտությանը, ուստի անդրադառնալով ռազմական միջամտության հնարավորությանը՝ հայտարարեց. «Հայաստանի թիկունքում կանգնած են ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան: Այդ պատճառով արտագործնախարարությունն ինձ խորհուրդ չտվեց բանակցել Բ. Քլինթոնի և Ֆ. Միտերանի հետ: Բացի դրանից, Թուրքիայում կան ուժեր, որոնք պահանջում են անցնել սահմանը: Ես դրանց պատասխանում եմ, որ գնալը հեշտ է, բայց այնտեղ ում հետ եմ հանդիպելու, ամերիկացիների՝ ... Այնտեղ իմ դեմ դուրս կգա Ռուսաստանը, Կարմիր բանակը»³:

Փաստորեն Քելբաջարի ազատագրումից հետո Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի ուժ չկիրառելը, մեր կարծիքով, պայմանավորված էր հետևյալ պատճառներով: Երկրի նախագահի ազդեցիկ տրամադրվածությունը աջակցություն չէր գտնում վարչապետ Ս. Դեմիրելի և արտաքին գործերի նախարար Հ. Չեթինի կողմից: Վերջիններս գտնում էին, որ Հայաստանի վրա հարձակումը կհանդիպի միջազգային հանրության, մասնավորապես ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի կոշտ ընդդիմությանը: Իսկ հիմնական պատճառը այն էր, որ Հայաստանի վրա հարձակումը նշանակում էր պատերազմ սանձազերծել Ռուսաստանի դեմ:

Թուրք-հայկական լարված հարաբերությունների մթնոլորտում 1993 թ. հուլիս-օգոստոսին հայկական ուժերը նոր հաջողություններ ունեցան: ԼՂՀ բանակին հաջողվեց ազատագրել Ադդամը և Ֆիզուլին, Ջաբրայիլը և Ջանգելանը, որը բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց Թուրքիայում: Հայկական ուժերի հաջողությունների կապակցությամբ 1993 թ. հուլիսի 25-ին Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելի նստավայրում տեղի ունեցավ Թուրքիայի Անվտանգության խորհրդի դռնփակ նիստ, որից հետո Հ. Չեթինը լրագրողներին հայտնեց, որ օգտվելով Ադրբեջանի ներքին անկայունությունից՝ հայերը նոր տարածքներ էին «նվաճել»: Նա հայերին զգուշացնում էր, որ այդ տարածքները չեն կարողանալու իրենց ձեռքում պահել. «Հայաստանը շատ թանկ է վճարելու այս տարածքների համար»⁴:

Ս. Դեմիրելը, պատասխանելով «Ջումհուրիյեթի» թղթակցի հարցին, թե

¹ «Milliyet», 08.04.1993.
² Նույն տեղում:
³ «Sabah», 05.04.1993.
⁴ «Hürriyet», 26.07.1993.

արդյո՞ք «Ադրբեջանի հետ ռազմական համագործակցության պայմանագիր կնքելու հարցն օրակարգում է», ասաց, որ ամեն ինչ հնարավոր է՝ հավելելով, որ նախ պետք է ամրացնեն հարցի քաղաքական հիմքը, քանզի հայերի ագրեսիան համաշխարհային հասարակայնության օրակարգի առաջնային խնդիրներից չէ: «Նախ հարցը պետք է մտցնենք օրակարգ: Մյուս քայլերը կկատարենք՝ ելնելով իրավիճակից»¹:

Այսպիսով, Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունները բավականին լարված էին, ուստի չէր բացառվում նաև թուրքական ռազմական միջամտությունը դարաբաղյան հակամարտությանը: Թուրքիայի որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ նույնիսկ բացեիբաց խոսում էին այդ մասին: Օրինակ՝ հայկական ուժերի կողմից Քելբաջարի գրավումից հետո հերթական անգամ ռազմաշունչ էլույթ ունեցավ Թ. Օզալը՝ հայտարարելով, որ Թուրքիան ընդլայնելու է ռազմական համագործակցությունն Ադրբեջանի հետ և զենք է ուղարկելու այդ երկիր²: Հայկական ուժերի հաջողություններից անհանգստացած Թուրքիան 1993 թ. սեպտեմբերի սկզբին հայ-թուրքական սահմանի երկայնքով տեղակայեց ավելի քան հիսունհազարանոց զորք³: Այդ օրերին Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլերը հարցազրույցներից մեկում սպառնաց «գնալ Թուրքիայի խորհրդարան և պատերազմ հայտարարել Հայաստանին, եթե հայերը դիպչեն Նախիջևանին»⁴:

Հատկանշական է, որ թուրքական ռազմական ներխուժման հնարավորությանն իր հուշերում անդրադարձել է այդ տարիներին Հայաստանում Հունաստանի դեսպան Լեոնիդաս Խրիզանտոպուլոսը: Նա նշում է, որ 1993 թ. հոկտեմբերի սկզբին Թուրքիան, օգտվելով Ռուսաստանում ստեղծված խորհրդարանական ճգնաժամից, ձգտում էր հարված հասցնել Հայաստանին և Վրաստանին: Հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանի զինված ուժերը Թուրքիայի հնարավոր հարձակմանը դիմակայելու նպատակով բերվեցին ամենաբարձր պատրաստության⁵:

Ըստ Լ. Խրիզանտոպուլոսի՝ 1993 թ. հոկտեմբերին Մոսկվայում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման դեկավար, Ռուսաստանի խորհրդարանի նախագահ Ռուսլան Խասբուլատովի և Թ. Չիլերի միջև գոյություն է ունեցել զադոնի բանավոր պայմանավորվածություն, համաձայն որի՝ հակաէլցինյան ուժերի հաղթանակի պարագայում թուրքական զինված ուժերը պատրաստվում էին հարվածել Հայաստանին⁶:

¹ «Cumhuriyet», 27.07.1993.

² Տե՛ս **Cornell E.S.**, Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered, Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol. 20, № 4, Summer 1997, p. 14:

³ Տե՛ս **Bishku B.M.**, Turkey, Ethnicity, and Oil in the Caucasus, Journal of Third World Studies, vol. 18 № 2, 2001, p. 3:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս **Демоян Г.**, Турция и Карабахский конфликт, Ереван, 2006, с. 123:

⁶ Նույն տեղում:

Այնուամենայնիվ, Թուրքիան խուսափեց ԼՂ հակամարտությունում անմիջական մասնակցություն ունենալուց՝ սուկ ընդլայնելով իր ռազմաֆինանսական աջակցությունն Ադրբեջանին: Թեև Թուրքիան պաշտոնապես չէր մասնակցում հայ-ադրբեջանական հակամարտությանը, սակայն միայն 1993 թ. Ադրբեջանին պաշտոնապես 30 մլն. դոլարի վարկ հատկացրեց՝ զենք գնելու համար¹: Բացի դրանից, թուրքական կառավարությունը դեղորայքի և պարենամթերքի քողի տակ 1992 թ. ադրբեջանցիներին մատակարարեց զենք և ռազմամթերք, այդ թվում՝ «Ստինգեր» տեսակի հինգ հազար հրթիռ, հրթիռային կայանք, ականներ և ականանետեր²: Դրանով իսկ, Թուրքիան դարձավ դարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակից՝ իր անուղղակի մասնակցությունը բերելով նաև Ղարաբաղում ընթացող ռազմական գործողություններին:

Այսպիսով, գնահատելով Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ միջազգային հարաբերությունների տեսության դիտանկյունից՝ կարելի է այն բնութագրել որպես հարկադրման քաղաքականություն, որի նպատակն էր ստիպել Հայաստանին ենթարկվել Թուրքիային: Որպես հարկադրանքի միջոց օգտագործվում էին վերը նշված նախապայմանները³:

Григор Аршакян – Основные принципы политики Турции по отношению к Республике Армения в 1991-1994 гг.

Статья посвящена изучению проблем основ внешней политики Турции по отношению к Республике Армения. В частности, автор освещает первые политические сношения между руководствами двух государств в начале 1990-ых годов и определяет основные политические предусловия, которые Турция ставила перед Арменией, взамен на установление дипломатических отношений и развитие экономического сотрудничества. Автор также уделяет внимание изучению фактора Нагорно-карабахского конфликта в армяно-турецких отношениях. Политика Турции данного периода освещается также в региональном и международном контексте, что позволяет более полно выявить ее основы.

Grigor Arshakyan – Main principles of the Policy of Turkey in Regard to Armenia in 1991-1994

The article is devoted to the foreign policy of Turkey in regard to Armenia in the beginning of 1990s. The author examines the political, economic and international factors, which shaped the policy of Turkey vis-a-vis newly independent Armenia. The article focuses on identifying reasons of political preconditions, raised by Turkish leadership for establishing diplomatic relations and economic cooperation with Armenia. The first cases of political dialogue between Armenia and Turkey, bilateral diplomatic consultations are explored by the author in his work. G. Arshakyan draws attention to the Nagorno-Karabakh conflict and its impact on the Armenian-Turkish relations. The policy of Turkey on the conflict is assessed in the light of regional and international relations of the taken period.

¹ «Hürriyet», 23.12.1993.

² Gerçek, Haftalık Haber Dergisi, № 1, 14.06.1992, s. 10.

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Տափթյան Ք.**, Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 21, Երևան, 2002, էջ 147-155: